

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

**Nor juġa kês darov yaraĵ kam Yišoġut'iink' anc'eal
žamanakac'**

Vienna, 1909

Abschnitt

urn:nbn:de:hbz:5:1-72601

զրուեցն ունէր, զոր փակելով միւս թաղերից կը մեկուսանայր բոլորովին, եւ զիշերն այս զրուեք կը փակուէին եւ դժուարին էր մի թաղից առ միւս թաղ գնալ: Պարծելոց էր ոք, թէ իմաստուն ասութեան համեմատ որ «միաբանութիւնն զօրութիւն է», եթէ Զուղա պարսպափակ եւ գոնափակ առնելն հարկաւոր էր, (եւ իսկապէս հարկաւոր է այդ ժամանակներում, որոյ վերայ կը խօսեմք), այնպէս կը անօրինէին որ թաղազրուեցն փակելովն բոլոր ջուղայեցիք միացեալ մնային, մինն միւսին օգնելոյ համար, մինչդեռ այդպէս չէր: Շփոթութեան ժամանակում առաջեալ զրուեցն փակելով, եւթն թաղքն կը մնային միմեանցից անջատ եւ բաժան, եւ մէն մի պարտական էր զինքն պահպանել եթէ կարող էր: Թէ ընդէր էր այս այսպէս չգիտեմ, բայց այսպէս էր:

Ն Ի Խ Թ Ա Կ Ա Ն Վ Ի Ճ Ա Կ

Զուղա շատ աղքատ էր իմ տեսածով: Ամենայն իրաց երժանութիւն էր, բայց դրամոյ թանգութիւն: Հազար թումանն միայն երեւակայելի եւ չափազանց հարստութիւն կը համարուէր, հարիւր թումանն բաւական մեծ գումար էր: Կենաց պիտոյից շատ երժանութիւնն, մի աշխարհի աղքատութեան եւ դրամոյ նուազութեան, յայտնի նշան է միշտ, եւ այսպէս էր յայնժամ Պարսկաստանի մեծ մասին զրութիւնն: Ալիւրն՝ լիտրն վեց Շահով, որ մի Ղռանոյ գրեթէ չորրորդ մասն էր, եւ տեսած եմ վաճառիլ: Իւղն հինգ Ղռանով, խաղողն՝ քսան լիտրն՝ չորս Ղռանով, ընդեղէնք՝ լիտրն տասն ուսի՞ Շահով, ինձոր, ծիրան եւ այլ պտուղք երկու կամ երեք Շա-

հով: Բայց մի օրական վարձկանի վարձ եւս մի «Փանա-
 բաղի» էր, որ այժմեան Ղռանւոյ գրեթէ երրորդ մասն կը
 համարուի: Գուցէ սխալ լինիմ, բայց ինձ թուի, մի
 աշխարհում՝ դրամոյ չափն եւ մեծութիւնն եւս նշան է
 նորա աղքատութեան կամ հարստութեան: Չորք տեսակ
 արծաթի դրամք կային այդ ժամանակում, եւ սոքա էին
 Ղռանի, որ 24 սիսեռնակշիռ մաքուր արծաթ ունէր, կամ
 դոնէ այդպէս կը համարուէր, եւ մի անձեւ եւ անարուեստ
 կաղմուածով դրամ էր, բութի եղնգան չափով բայց
 բոլորակ: Կէս Ղռանի, որ Ղռանւոյ կէս կշիռն ունէր եւ
 հետեւապէս եւ կէս մեծութիւն: Փանաբաղի, զոր Հայք
 հաւու աչք կը կոչէին, քանզի մեծութեամբ ոչինչ
 յաւել էր քան զայն, եւ նուազ արժէք ունէր քան կէս
 Ղռանին, եւ երկու Փանաբաղին կը համարուէր մի հա-
 զար Ռայիճ՝ դենար: Այս «Ռայիճ» կամ սեաւ եւ ճեր-
 մակ բառքն միշտ կը յիշուէին, ցուցանել, որ մի Ռայիճ
 թումանն քսան Փանաբաղի էր, եւ ճերմակ թումանն
 քսան կէս Ղռանի կամ տասն Ղռանի: Առեւտրում միշտ
 յառաջագոյն կը վերջաւորէին, արդեօք ճերմակ թէ ուայիճ
 էր վճարելն գումարն: Ճերմակ Շահի, որ թղթոյ նրբու-
 թեամբ Ղռանւոյ չափով մի դրամ էր, որոյ արժէքն էր
 հինգ պղնձի դրամ, եւ քառասուն եւ վեց պղնձի դրամ
 կը կաղմէին մի Ղռանի: Ճերմակ Շահին հաղիւ առեւ-
 տրում կը պիտոյանայր, Հայք միայն կը պահէին զայն՝
 քահանային, յիշենք, պաշտօնէից, կամ տնօրհնէնքի աջ-
 համբոյր տալ: Ոսկի դրամ եւս կայր, որոյ արժէքն, ըստ
 օրինի, պիտի տասն Ղռանի կամ մի թուման լինէր, բայց
 որովհետեւ այն եւս անձեւ եւ անարուեստ էր շինուած,
 ձեռնէ ի ձեռն անցանելով ամէն ոք, եթէ այդպէս ցան-
 կանայր, մի փոքր կը խուզէր նորա եղբրքէն, եւ կշիռն կը

պակասէր, վասն որոյ առանց կշռելոյ, եւ պակասորդն զնդէլոյ իսկական արժէքից, հնար չէր գործադրել զայն: Այսպէս էին Պարսից զրամքն յայնժամ, եւ մեծագումար գրամնց երես տեսներն շատ հազուագիւտ դէպք էր, յատկապէս Զուղայու մէջ: Հնդկաստանից եկող, կամ Հնդկաստանում ազգական ունող մարդկան մէջ, երբեմն քանի մի հարիւր թումանի ձայն կը լսուէր, բայց բաւական զարմանալի բան կ'երեւէր այն, եւ կը մտածէին բազումք թէ այդքան մեծ գումար մի որպէս պիտի կարողանայր ծախել ունողն: Մի Արասին, որ մի Ղռանոյ հինգերորդ մասն էր, բաւական արժէք ունէր, եւ մի Արասով բաւական բան ջարեղէն հնար էր գնել Զուղայու Միզան ասացեալ շուկայից, որ շարաթ մի բաւական լինէր վասն չափաւոր թուով ընտանեաց միոյ: Զայս փորձով ասեմ: Մի սպասաւորի վարձ, ութ կամ տասն Ղռանի էր առ ամիսն, եւ մի սպասաւոր՝ կը նշանակէր հասարակօրէն, տան աւելածու, խոհարար, ձիադարման, պարտիզպան եւն եւն: Դպրոցաց զլսաւոր վարժապետաց վարձն էր երեսուն կամ քառասուն թումանն առ տարին, եւ օգնական ուսուցչաց վարձն ի չորս թումանէ սկսեալ մինչ 18 թումանն առ տարին: Հարիւր թումանն վարձ առ տարին, երբէք լսուած չէր, զոր դատած լինէր ոք սեւիցէ պաշտօնի ծառայելով: Եթէ սխալ չլինիմ գուցէ տասն ընտանիք իսկ չկային ի Զուղա, որոց սարեկան ծախքն յաւել լինէր քան մի հարիւր թումանն, բայց 15 եւ 20 թումանով կենցաղավարուող ընտանիք եւս կային:

Արհեստից մասին՝ ոստայնանկութիւնն բաւական շահատու էր երբեմն, եւ բազումք կը պարապէին այս գործում, բայց մի ժիր աշխատաւորի վարձ եւս, օրական կէս Ղռանից յաւել չէր: Այլ յետոյ երբ եւրոպական մեքենա-

Հիւս պատտաւեղէնքն սկսան ներմուծանիլ ի Պարսկաստան,
 շուտով սկսաւ նուազիլ այս արհեստն: Ոմանք կը պարա-
 պէին ոսկերչութեամբ, եւ քանի մի եւս հիւսնութեամբ
 կամ փայտագործութեամբ, այլ երկու արհեստում եւս
 այնչափ ճարտար եւ հմուտ չէին արհեստաւորքն, եւ հա-
 սարակ եւ պարզ իրք միայն կարող էին շինել, բայց եւ այն-
 պէս կը կարողանային իւրեանց աշխատութեան արդեամբքն
 կենցաղավարիլ: Վաճառի եւ առեւտրոյ մասին, գրեթէ
 բոլորն իւրեանց՝ Զուղայեցւոց եւ գիւղացի Հայոց մէջ էր
 փակուած, քանի մի բացառութեամբ: Կային քանի մի
 մագործք, նպարավաճառք՝ որք խանութ ունէին, հացա-
 վաճառք, կօշկակարք, եւ փերեղակք: Վերջինքդ մանրամասն
 իրք գնելով կը տանէին Փէրիոյ կամ Զարմահալայ հայա-
 բնակ գիւղերն, եւ ցորենոյ, գարւոյ, պանրոյ եւ այլ այս-
 պիտեաց հետ կը փոխանակէին: Աստ միտս կը գայ ծիծաղելի
 անցք մի վերաբերութեամբ մեր թաղում եղած փերեղա-
 կաց միոյն: Ժերուհի անձն մի էր սա, եւ ամէն տարի վեց
 ամիս Հայոց գիւղօրէից մէջ կը շրջէր: Մի օր գալով մեր
 տուն, ասաց եղբօրս, «Տէր Հայր գեղ գնալու վերայ եմ, կը
 խնդրեմ մի քանի հատ թուղթ գրես իմ բերանովն մեր
 Շուշանին, որ հետս տանեմ» (Շուշանն իւր կինն էր): Եղբայրս
 չէր հասկաման թէ ծերունին ինչ կը ցանկայր ասել, եւ բա-
 ցատրութիւն հարցանելով, «Ձեա տեսման», ասաց ծերու-
 նին, «ես անց վեց ամիս գեղում մնման եմ, եւ Շուշանն
 իմ լուրն չստելով մտածմանց մէջ է լինում, վասն որոյ եթէ
 շնորհես մի քանի հատ թուղթ գրես, գիտես ես զրեւ չեմ
 կարող, եւ թղթոց մէջ ասես որ ես գինջ եմ, եւ բանս
 յաջող է, ես այդ թղթերն կ'առնում հետս կը տանեմ, եւ
 երբ գալոցող լինի, ամիսն մի հատ յետ կ'ուղարկեմ Շու-
 շանին եւ միամիտ կը մնայ նա:» Չիչեմ, արդեօք եղբայրս

այս զարմանալի թղթերն գրեաց թէ ոչ, այլ միշտ զմայլած եմ ես այդ մեր ծերունւոյ մօտաց հնարագիտութեան վերայ, եւ գուցէ կը զմայլի եւ ընթերցողդ:

Այդ ժամանակուամ, որպէս երեւէր, Պարսիկք գուլպայ գործելոյ արհեստին դեռ տեղեակ չէին, եւ եթէ սխալ չլինեմ, գրեթէ բոլոր Պարսկաստանի հարկաւորեալ գուլպայն միայն Զուղա կը մատակարէր, կարծեմ մերձ երկու հազար թուման, եթէ յաւել ոչ, այս մի հատիկ աշխատութիւնն դրամ կը բերէր Զուղայու մէջ, օտարի քսակից, եւ այս աշխատութիւնն, ի մեծ գովեստ նոցա, միայն ջուղայեցի իգական սեռի մատանց գործն էր, շատ ամօթ էր համարելի արական սեռին բնաւ պարապել այս աշխատութեամբ, չգիտեմ ընդէր: Կային այրի եւ անտերունչ կանայք, որք զիշեր՝ ցերէկ անխոնջ վաստակելով, իւրեանց գուլպայից գնովն միայն կը հոգային իւրեանց եւ զաւակաց ապրուստն, եւ այսպիսեաց թիւն պակաս եւս չէր: Ո՛չ այսչափ միայն, այլ եւ քանի՛ քանի անձինք որք դալալ կը կոչուէին, այս գուլպայի առեւտրովն կը գտանէին իւրեանց ապրուստն, եւ այս դալալներից ոմանք, ժամանակի համեմատ հարուստ եւս կը կոչուէին, ինձ թուի, թէ այդ ժամանակուամ, այս իգական սեռի ձեռագործով, յաւել դրամ կը մտանէր ի Զուղա, քան արական սեռի աշխատութեամբ: Վերջնոյդ աշխատութեան արդիւնքն փակուած էին բոլորովին նոյն իսկ Զուղայեցւոց մէջ, այսինքն մի Հայ աշխատելով, միւս Հայից իւր վաստակոյ վարձն կը գտանէր: Հայ խանութապանի կամ մնագործի, կամ հացավաճառի յաճախորդքն՝ միայն Հայք էին, եւ հետեւապէս միշտ Հայի դրամն էր, որ Հայի ծոց կը մտնէր, օտարից ներմուծութիւն չկայր, բայց գուլպայից վաճառից յառաջ եկեալ դրամն բոլորովին օտարի քսակից էր, եւ յաւելումն Զու-

ղայու հարստութեան, կամ յաւել լաւ է ասել ի դարմանն Զուղայու աղքատութեան: Եւ այո՛, կայր ժամանակ, որ առանց այս մեծ օգնականութեան, առանց այս գովանի աշխատասիրութեան արդեանցն, շատ ընտանիք, Զուղայու մէջ, բոլորովին անապրուստ կը մնային: Թո՛ղ ասենք ուրեմն, գովեստ Զուղայու կանանց, գովեստ նոցա ժրագլուխ աշխատասիրութեանն, բայց այս մասին դեռ ունիմ խօսել յետոյ:

Դիմեցեալ Կաթողիկոսութիւնն եւս միւս մի աղբիւր էր արտաքուստ դրամ բերելոյ Զուղայու մէջ: Բայց անարգ եւ արհամարհ գործ մի կը համարուէր, քանզի ստոր եւ անկարգ եղանակաւ կը կատարուէր այն: Միշտ ստոր է այս առեւտրոյ մանրավաճառութիւնն, ամէն աշխարհում, բայց հնար էր օրինաւոր վաճառականութիւն կազմել այնու, մանաւանդ զի, որպէս թէ մենավաճառութիւն էր Հայոց ձեռքում, եւ Պարսիկք չկարէին միջամուխ լինել: Բաւական մեծ եկամտի աղբիւր կարէր լինիլ այս Զուղայեցւոց համար, որ ոչ սակաւ ընտիր խաղողոյ այգիք ունէին, բայց այդպէս չէր: Մին՝ որ այս այգիքն թէ եւ բարեբեր ընտիր տեսակ խաղողք ունէին, բայց Զուղայեցիք կը պահէին եւ կը կառավարէին նոյն այգիքն ոչ այնպէս գործնական միջոցաւ, որ շահու եւ եկամտի աղբիւր լինէր, քան որչափ զբօսանաց եւ վայելութեան տեղի: Չկամիմ ասել բոլորովին անշահատու էին, այլ հնար էր շատ առաւել շահատու առնել քան որչափ էին այն ժամանակում: Ոչ միայն գիտնական եղանակաւ չէր այգեաց մշակութիւնն, իմանալ իւրաքանչիւր գետնոց եւ տնկոյ յատկութիւն եւ որպիսութիւն, եւ ըստ արժանեցն ջրել, բերել, եւ հողն պարարտացնել, եւն. բայց եւ նախահայեցութիւն գործ չդնելով, շատ անգամ բոլոր որթոց տունկքն ի ցրտոյ կը

չորանային, եւ երկու կամ երեք տարի կը տեւէր մինչ նորաբոյս որթքն դարձեալ պողաբեր լինէին: Ա՛յլ աշխարհներում, ուր ձմեռն խիստ ցուրտ լինի, որթքն գետին ձգելով հողով ծածկում են, եւ այնպէս ցրտից ազատ են լինում: Դսկ գինւոյ պատրաստութեան մասին եւս, իրաւ որ շատ մի նախադամեան եղանակաւ էր այն: Կամ եւս լաւ է ասել Նոյեան եղանակաւ. քանզի եթէ Նոյ, որպէս պատմեն Սուրբ գիրք, գինի ունէր եւ մի օր չափից յաւել ըմպելով՝ այն ինչ արար, զոր չափտէր առնել, պիտի իւր խաղողն ճմլած լինէր ձեռնով կամ ոտքով, լցած լինէր զայն մի թակոյկի կամ այլ անօթոյ մէջ, եւ յետ եռն դադարելոյ պարզած լինէր մի կտոր թանձր պաստառով, եւ Զուղայեցիք եւս այսպէս կը պատրաստէին իւրեանց գինին: Այն զգուշութիւնն, որ հարկաւոր էր տհաս պտուղքն ի բաց հատանել լաւ եւ հասունացելոց միջեց, որպէս զի առաջնոյ թթուութիւնն չմնասէր միւսոյն, եւ յետոյ բոլորովին մաքրել կարասներն անցեալ տարւոյ մրրից եւ կծուեալ հիւթից, եւ մի տեսակ խողողն միւսոյն յարմարել, որպէս զի նոցա միաւորութիւնն գինւոյն անուշութիւն տայր, այդպիսի բան չկայր: Խառնիխուռն կը լցէին հնձանի մէջ, ոտքով կը կոխոտէին զայն, եւ կը ձգէին կարասի մէջ: Պարզելն եւս շատ անկատար էր, քանզի կը մզէին զայն միանգամ կամ երկիցս խոշոր կտաւեայ քսակով, որով անհնար էր երբեք արգելել բաւական մրուր գինւոյ մէջ մնալն, եւ հետեւապէս, միշտ գինին յետ ժամանակի ինչ կը սկսանէր պղտորիլ: Եւ շատ փոքր գինի բաւական հնանալ կարող էր, կը թթուէր եւ յետոյ քացալս կը լինէր: Երեք տեսակ գինի կային, յորոց մին կը կոչուէր «Բիշմիշ», որ այդ անուամբ խաղողից կը պատրաստուէր — տփգոյն բայց բաւական զօրաւոր գինի —: Միւսն կը կոչուէր «Ալուանդ», որ

Երկու տեսակ խաղողից խառն կը շինուէր, եւ այլ միւս՝
 «Թառաքի», որ յոյժ յետին տեսակն էր, եւ տարի մի եւս
 չկարէր տեսել առանց քացախելոյ: Մինչդեռ այդքան տե-
 սակ տեսակ գեղեցիկ խաղողներէց, զոր Զուղայու այգիքն
 կ'արտադրեն, յարմարաւոր բաղադրութեամբ, հնար էր բա-
 զում ընտիր ընտիր եւրոպական գինեաց նման գինիք պա-
 տրաստել, որոց երկոտասան շէշքն որ իբր մի եւ կէս Աս-
 պահանայ լտեր ծանրութիւնն կը պարունակեն, այս աշ-
 խարհներում, քառասնից մինչ եօթանասուն Ռուփովք կը
 վաճառուին, որ կը նշանակէ փոքր յաւել պակաս, 13ից
 մինչ 21 Թուման: Ետոյ գինեոյ ոգին կամ օղին եւս,
 միայն մի եղանակ ունէր պատրաստման, եւ միայն մի անուն
 ունէր, այն է. «Էրաղ» կամ «Արաղ», որ պարսկական
 բառ է, — մի չոր ու ցամաք կսկծեցուցիչ ոգի, որ ըմպողն
 բերանից սկսեալ մինչ փորոտիքն այրելով կ'երթայր: Մինչ-
 դեռ ինչ պատուական Բրանդի, Լիկիոր, եւ այլ բազմա-
 տեսակ ըմպելիք հնար էր կազմել: Երանի թէ քանի մի
 ձեռնահաս Զուղայեցիք, իւրեանց պատանեակ որդւոց ու-
 ղարկէին Եւրոպա, գինի եւ այլ տեսակ ըմպելիք պատրաս-
 տել սովորելոյ նպատակաւ, եւ ոչ միայն այդ, այլ եւ սո-
 վորել զանազան պտղներից քաղցրաւենիք եւ անուշեղէնք
 կազմելոյ եղանակն, ինչ թուի մեծ շահու եւ նկամտի աղ-
 բիւր կը գոյանայր աստի: Այն ժամանակներում ամէն բե-
 րանից այս միայն կը լսուէր, «Բանուգործ չկայ, աշխատա-
 նաց ճանապարհ չկայ, մարդ ի՞նչ անի»: Բայց ոչ ոք չմտած-
 էր թէ փոքր մի շարժումն, թէ փոքր մի նորութիւն յա-
 ռաջ բերել արժան էր: Որ ինչ հարիւրաւոր ամօք եղած
 էր, նոյնն իսկ կը շարունակէր, զոր ինչ հայրն արարեալ
 էր որդին նոյն կ'առնէր, եւ բնականաբար յառաջադիմու-
 թեան նշան բնաւ չերեւէր:

Միւս մի արտաքուստ դրամ մուծանելոյ միջոցն ի Զուղա, էր Հնդկաստան: Հարիւրաւոր տարիքներէ հետէ կը շարունակէր այս, եւ կը շարունակէ դեռ մինչ ցայժմ: Ոմանց կարծիք էր թէ Հնդկաստանի դրամն յաւել փնաս էր եղած միշտ Զուղայուն քան օգուտ, բայց դժուար է հասկանալ թէ ընդէր պիտի այսպէս լինէ: Զուղայոյ հիմնարկութիւնից մինչ արդ, Հնդկաստանից յաւել դրամ է մտած ի Զուղա քան այլ ո՛ր եւ իցէ աղբրից, եւ չսխալե ոք ասել, որ այն զի դեռ Զուղա կանգուն է, այս մշտական աղբր մեծ օգնականութեամբն է: Ստուգիւ կարեմ ասել, զի կետումն յոր գրեմ զայս, միայն կալիւթոյ Մարդասիրական ճեմարանից ելեալ մանկունքն, որք այժմ զարգացեալ կը պարապին աշխատանօք ի Հնդկաստան եւ ի Զաւա, տարեկան երկքից երեք հազար թուման, եթէ ոչ յաւել, ի մեծ գովեստ եւ ի պատիւ իւրեանց, դրամական օգնականութիւն կը տան Զուղայուն, իւրեանց ընտանեաց եւ ազգականաց միւսիւթարելով: Իսկ հին ժամանակաց մասին, թող ընթերցողն կարգայ հանգուցեալ բարեյիշատակ Յ. Թ. Տէր Օհանեանի Զուղայու պատմութիւնն: Բայց եթէ նոքա որք կ'ասէին, եւ գուցէ եւ այժմ կ'ասեն, որ Հնդկաստանայ դրամն փնասեալ է Զուղայուն, կը ցանկան ասել որ մասամբ ծուլութեան հոգի է ներշնչեալ ոմանց Զուղայեցւոց մէջ, ուրիմն նոցա ասութիւնն հեռի չէ ի ճշմարտութենէ: Իմ տեսածով կային ոմանք մարդիկ ի Զուղա, որ բնաւ բանուգործ չունէին, եւ բոլորովին պարապորդութեամբ կ'անցուցանէին իւրեանց կեանքն, եւ եթէ հարց լինէր թէ դոքա ինչպէս են կենցաղավարման առանց աշխատանաց, պատասխանին այս էր թէ Հնդկաստանից տարեկան այսքան կամ այնքան դրամ կը գտանէին, եւ սոքա կը համարուէին ազնուական կամ վերադոյն դասու մարդիկ:

Եթէ որքան որ Հնդկաստանից դրամ է մտել Զուղայու
մէջ, նորա կէսն եւս մնացած լինէր, անտարակոյս նոր Զու-
ղայեցիք բոլոր աշխարհի Հայոց կարգում հարստագոյնն կը
լինէին: Բայց սովորութիւն էր ասել, որ «Հնդկաստանոյ
դրամն» Բարաքաթ չունի: Բարաքաթ բառի նշանակու-
թիւնն չգիտեմ, այլ կարծեմ ասողքն կամէին նշանակել
այնու իբր զի տեւականութիւն չունի, կամ առատանալ չէ
կարող: Եւ ճշմարիտ էր այս սովութիւնն ըստ իւրեանց
հայեցումաց: Քանզի ինչպէս է կարող դրամն, թէ որքան
եւ մեծագումար լինի, տեւել կամ շատանալ, երբ անդա-
դար կը ծախուի այն առանց ջանալոյ մի կամ միւս եղա-
նակաւ արդիւնաւորելոյ զայն: Սակայն Հնդկաստանայ դրամն
չէ յատկապէս, որ այսպէս ի հանգամանաց ներքոյ «Բարա-
քաթ» չէ կարող ունիլ, այլ ո՞ր եւ իցէ դրամ նոյնպէս
անբարաքաթ է լինելոց: Տասն, քսան եւ մինչ երեսուն
հազար Հնդկաստանայ Ռուփիոյք եւս մարդիկ մտեւան ի Զու-
ղայ, եւ այն ժամանակներում մեծագանձ հարստութիւն մի
էր այս, բայց վախճանն նոյն է եղել, այսինքն Բարաքաթ
չի ունեցել, եւ ի վերջոյ աներեւութացեալ է այն բոլո-
րովին, ոչ շատ տարեաց միջոցում: Եւ միթէ բնական
օրէնք չէ՞ այս: Մի մեծ լեճ եւս, եթէ իւրնից շատ կամ
նուազ բղխումն չունի, եթէ դրդալով եւս անդադար ջուր
վեր առնուս, ի վերջոյ պիտի ցամաքի: Ի հարկէ միշտ կը
գանգատէին իբր զի աշխատանաց միջոց չկայր, եւ դրամա-
գլուխն արդիւնք չէր բերում, բայց այս սովութիւնն եթէ
ուղիղ լինէր, ուրեմն Պարսից մէջ եւս նոյն պէտք է լինէր,
այսինքն Ասպահանայ Պարսից մէջ, որ դրացի են Զուղայե-
ցոց, եւ վասն որոյ բնաւ դրամագլխոյ տէր մարդիկ չպիտէր
գտանուէին նոցա մէջ, եւ բոլորքն պէտք էր լինէին աղ-
քատ: Բայց միթէ այդպէս էր: Միթէ բաղում հարուստ

մարդիկ եւ վաճառականք չկային նոցա մէջ, եւ հասարակ ժողովուրդքն եւս, թէ եւ Հնդկաստանից դրամ չգտանէին, միթէ իւրեանց վիճակի համեմատ չապրէի՞ն միսիթար: Այո, անուրանալի է, որ կրօնական խտրութեան պատճառաւ, Հայք այնչափ ազատ չէին գերմակ առեւտրում, բայց ամենայն աշխատանաց դրունք կամ միջոցք փակ չէին նոցա համար: Վաճառականութեան եւ այլ զանազան առեւտրոց ճանապարհք բաց էին, եւ նոքա որք կը ցանկային աշխատել, կը կարողանային աշխատել: Բայց աշխատելն բաւական չէ, մեծ գաղտնիքն աշխատանաց համեմատ կենցաղավարին է, կամ որպէս նոյն ինքն Զուղայեցիք կասէին, « Լխէրի համեմատ ոտքն ձգելն » է:

Կային քանի քանի անձինք ի Զուղա, որք բոլորովին Հնդկաստանից անկախ էին, բնաւ երբէք Հնդկաստանի դրամից երես տեսած չէին, եւ դեռեւս օրինաւոր առեւտրով եւ աշխատանօք կը պարապէին, եւ պատուով եւ միսիթարութեամբ կը կենցաղավարուէին, կարողացած էին դրամագլուխ եւս հաստատել իւրեանց համար, եւ չափաւորապէս հարստանալ: Թէեւ անուանց յիշատակութիւնք գուցէ անյարմար երեւին աստ, բայց ի պատիւ նոցա, չկարեմ քան յիշատակել, եւ յարգանօք յիշատակել, մի երկու այսպիսի արժանաւորաց անուանք, որոց վերայ խօսքս կայ: Սոքա էին Խօնսարեանց Աբրահամն եւ որդիք իւր, ծառուր Աղանեան եւ որդիք իւր, երկու եղբարք, որք Ռուս կը կոչուէին, եւ որոց իսկ անունն չմտաբերեմ, եւ այլք քանիք, որ արտաքին առեւտրովք ի Թէհրան եւ այլուր, Զուղայու մէջ դրամ կը բերէին, եւ պատիւ եւ օգուտ էին իւրեանց, եւ պատիւ եւ օգուտ Զուղայու համար: Բայց, աւանդ, ազնուականաց եւ երեւելեաց դասումն չէին սոքա, Հնդկաստանից դրամ գտանողաց

մօտ այնչափ մեծ յարգ եւ արժէք չունէին, քանզի սոքա չափաւորութեամբ կ'ապրէին, միշտ իւրեանց գործով զբաղած էին, կամ ի Զուղա կամ այլուր, եւ իւրեանց յերեւան հանել, կամ «մեծմեծանել» չցիտէին, որ ի հարկէ նոցա յաջողութեան միմիայն զաղանիքն էր։ Բայց Հնդկաստանից դրամ գտանողն, կամ Հնդկաստանից փոքր կամ շատ դրամով վերադարձողն, այլ ոմն էր։ Նա որ անուն չէր ունեցած երբեք, այժմ պիտէր անուն եւ համբաւ ստանալ, եւ նա որ արդէն անգամ մի անուն էր հաստատել, պիտի պահպանէր զայն։ Վասն որոյ դրամոյ խնայութիւն առնել, կամ գործոյ եւ աշխատանաց ծառայեցուցանել զայն անկարելի էր։ Այդունք եւ հանդիսականարութիւնք պիտի տեղի առնուին, ընկերական զուարճութիւնք, զբօսանք եւն եւն, եւ մեծածախութեամբ, համեմատաբար իւրեանց քրակին փոքր կամ երկար ժամանակում, վախճանն միշտ զարմանք էր թէ ինչպէ՞ս վերջացաւ իւրեանց դրամն։ Եւ յետոյ կը սկսանէին տրտնջել, եւ հայհոյել, ասելով, «Որքան կայր եկին կերան եւ խմեցին, եւ այժմ մահլ եւս չեն գձում»։ Զմտածելով որ մեղքն իւրն էր։ Բայց այս եւս պիտի ասեմ որ նոցա բարձակից եւ ընկերակիցքն եւս անմեղ չէին, քանզի սովորութիւն էր ի Զուղա, որ ի՞նչ որ լինէր, թէ ինչ եղանակաւ եւս փոքր մի գումար ձեռ բերած լինէր, եւ Հնդկաստանից վերադառնայր, պատրաստ էին շողմութեամբ եւ բարեկամական ցոյցքով օգնել նմա այն դրամ ծախելում որչափ շուտով եւ կարելի էր։ Թէ յառաջն ով էր եղած նա կամ ինչ, այդ փոյթ չէր, որքան որ դրամն կը տեւէր, ազնուականաց դասակարգի մարդ էր, պարոն էր, եւ մտերիմ ձեւով կը տրփացնէին նորա մէջքին, եւ ամէն օր զուարճութիւն էր եւ զբօսանք, մինչ երբ աղքատա-

ցաւ, յայնժամ կը խոնարհէր հանդարտութեամբ առ իւր նախկին աստիճանն, բայց ամօթ համարելով զայն, քանզի ի բարձրութենէ խոնարհեալ էր արդ, կը փախչէր ի բաց դարձեալ ի Հնդկաստան, ուր ջանաց զրամ գտանել կրկին, եւ վերաստանայր իւր վաղանցիկ համբաւն եւ պատիւն զոր միայն այդչափ կարճ ժամանակ կարողացաւ վայելել:

Այսպիսի տարաբախտից մին կը յիշեմ ես: Ի Զուղա էի, երբ Հնդկաստանից վերադարձաւ նա յետ երկար տարիք պանդխտութիւն կրելոյ, եւ այս պանդխտութեան ժամանակում, որպէս ապա իմացայ, շատ վաստակով մի ստոր ծառայութեան մէջ, կարողացել էր մի քանի հազար Ռուփի բերել իւր հետ: Սա յառաջն ոստայնանկ էր, աղքատ եւ օրական ապրուստ հագիւ աշխատող մի մարդ, եւ ազնուականաց դասիցն շատ հեռի, եւ ստոր: Անունն, ասենք թէ, Կրպօ կը կոչէին: Բայց եկ տե՛ս արդ, երբ Հնդկաստանից վերադարձաւ բանն ինչ տեսակ փոխարկուեց: Ծանկարծ լուր տարածուեց թէ Պարոն Կարապետն եկաւ, եւ մեծ հարստութեամբ: Ի՞նչ Պարոն Կարապետ, ի՞նչ Պարոն Կարապետ, կը հարցանէին մին միւսից, մինչ ի վերջոյ յայտնուեց, որ Կրպօն էր, որ այժմ Պարոն Կարապետ էր եղել: Մեք չունեցանք նորա հետ բարեկամանալոյ արժանաւորութիւնն, եւ նորա առատաձեռն հիւրասիրութիւնն վայելելոյ, բայց կը լսէինք որ Պարոն Կարապետն կը փայլէր իւր բարեկամասիրութեամբ, եւ իւր բարեկամքն պատուասիրելովն: Կը վայելէր ինքն, եւ վայելել կու տայր բոլորին ընկերական խնջոյք եւ զբօսանք, եւ այս ժամանակում հեռացայ ես ի Զուղայոյ: Միւս անգամ որ Պարոն Կարապետին տեսի, տեսարանն ի զաւեշտականէն առ եղերերգականն էր փոխարկուած: Կարկաթոյ Հայոց հիւրանոցումն էր, ի սպառ

չքաւոր, անգործ, տարտամեալ եւ տարակուսեալ, եւ անդ յետ ժամանակ մի մնալոյ, յանկարծ փորբերանի հիւանդութեամբ մեռաւ մի գիշերում թողնելով ի Զուղա կին եւ մանկունք յետին թշուառութեան մէջ: Ահա այսպէս էր որ Հնդկաստանայ դրամն «բարաքաթ» չունէր, եւ ուստի պէտք է ունենար այսպէս չարաչար գործածելով:

Մի բան եւս միտքս կը դայ այդ մասին, որ մշտապէս կը գանգատէին թէ բանուգործ եւ աշխատանաց ճանապարհ չկայր: Մի խմբի կամ ժողովուրդոյ համար երկու միջոց կայ հարստանալոյ: Մին՝ դրսից կամ օտարից դրամ ներս բերել իւրեանց մէջ, եւ միւս՝ որքան կարելի է թոյլ չտալ իւրեանց ձեռքում եղեալն գնալ օտարի քսակ: Զուղայու աղքատութեան պատճառն, ինչ թուի այն էր, զի առաջինն որքան նուազ էր ի պատճառս անաշխատութեան, երկրորդն ազատ էր եւ շարունակ, եւ թէեւ կային ինչ ինչ միջոցք, որով հնար էր խափան գնել նոյն շարունակ դրամ դուրս գնալոյն իւրեանց խմբի միջից, բայց կամ փոյթ չունէին առնել զայն, կամ ոչ ոք միտք չէր ձգեալ առ այն: Օրինակի համար, որպէս վերն ասացաւ, Զուղայեցիք միշտ սիրող են եղած մեծածախ շինուածքներ շինելոյ, եւ գրեթէ միշտ թէ նոր շինութիւնք եւ թէ նորոգութիւնք կը շարունակէին ի Զուղա, բայց զարմանալի էր, որ մի հատ եւս հայ շինութեան ճարտարապետ չկայր Զուղայում: Բեռնակիրք եւ վարձկանք Հայք էին, որք շինութեանց համար կաւ եւ աղիւս եւ այլ նիւթք, տարժանելի վաստակով կը տանէին ի վեր երկայն սահմանոց վերայ, այլ ճարտարապետն, եւ շինողն Պարսիկք էին, նոյնպէս եւ նոցա օգնականքն: Սոքա գրագէտ եւ ուսեալ մարդիկ չէին, եւ ոչ երեւելի դպրոցում կրթեալ ճարտարապետութեան արհեստում, այլ մին միւսին աշակերտելով սովորեալ էին եւ հմտացեալ

արհեստին: Գլխաւոր ճարտարապետն այն ժամանակ, օրական 10 զռանի վարձ կը գտանէր, միայն վերահասու թիւն տալոյ համար որ շինութիւնն ուղիղ ըստ յատակագծին ընթանայր, եւ օրական կէս կամ մի ժամ յաւել ներկայ չէր լինել: Շինողք, կամ «ուստայքն», որպէս կը կոչուէին, եւ որոց քանից ոմանց անուանքն դեռ կը յիշեմ եւ տեսած եմ, որպիսի են՝ ուստա Աբբաս, ուստա Չէնէլաբզին, ուստա Մէհրի, եւն, օրական երկքից երեք զռանի վարձ կը գտանէին, եւ ամենայն տեսակ պարզ կամ գեղարուեստական շինութիւնք կարող էին շինել: Եթէ սխալ չլինիմ, վեր յիշեալ երեք հոգին գրեթէ միշտ Զուղայում կ'աշխատէին: Այժմ հարցանելի է թէ արդեօք Զուղայեցիք բաւական ուշիմութիւն չունէին այս արհեստն սովորել, եւ գոնէ այս մի միջոցաւ իւրեանց զրամն իւրեանց խմբի մէջ պահել, թէ ամօթ կը համարէին ինքեանց սովորել: Հաւատալի է թէ Չէնէլաբզին պէս անձնն, զոր ճշդիւ կը յիշեմ, մի ռամիկ, տղէտ մարդ էր, կարողացած էր սովորել այս արհեստն, եւ Զուղայում ուշիմ պատանիքն անկարող էին: Թող այս հարցման ընթերցողն պատասխանէ, եւ նաեւ վկայէ թէ արդեօք շինութեան ճարտարապետութիւնն ստոր արհեստ է: Ուրեմն չսովորելոյ պատճառն այլ ինչ էր:

Սխալեցի ես ասելով, որ Հայոց մէջ մի հատ եւս շինութեան ճարտարապետ եղած չէ: Եղած է ժամանակաւ Ինդիբէզ անուամբ հայ ճարտարապետ մի, այլ ես բարեբախտութիւն չեմ ունեցած տեսանել իւրն: Գիւղացի է եղած սա եւ ո՛չ Զուղայեցի: Եւ կը պատմէին սորա մասին, որ ընդհանրապէս լաւ որմնադիր էր, բայց երբ յարկի կազմութեանն հասանէր, խղճմտանօք մարդ էր: Նիսաւարտ կամ լրանալոյ ժամանակում յանկարծ կը ձայ-

նէր, «այ տղերք, ձեր արիւնն ձեր գլուխն փախէք» ինքն
 բողբոխն յառաջ վազելով, եւ յարկն կը փէր: Սորա
 որդւոյն տեսածեմ ես, որ Նղիսէի նման, հօր մաշկեակն
 իւր վերայ էր առեալ: Մեր թաղում մի տան մէջ
 «Ֆառշի» մի մասն փլեալ էր առ զինետունն, եւ սորան
 կոչեալ էին փլեալն նորոգել: Զգիտեմ քանի օր էր աշ-
 խատել, այլ այն օր որ ըստ դիպաց ես ներկայ գտանուեցի
 ասացեալ տան մէջ, արդէն փլեալ յարկի փոխարէն, նորն
 էր շինեալ, եւ կղմնարով ծածկում էր նորին վերին
 կողմն: Տան բնակիչ պատանեակ մի, եւ ես, կանգնեալ
 հետամտութեամբ նշմարում էինք շինութեան գործն, եւ
 մինչ այնպէս կը նայինք, յանկարծ տեսինք որ ճարտարա-
 պետն աներեւութացաւ ի միջոյ, մեր ոտից մօտ մի մեծ
 ծակ բացուելով: Բարեբախտապէս շատ բարձր չէր յարկն
 զինետան յատակից, եւ զարմացած վայր նայելով, տեսինք
 որ ինքն եւս զարմացած ի վեր կը նայէր առ մեզ, եւ այն-
 չափ մի ծիծաղելի տեսարան էր, որ մեր ծիծաղին ինքն եւս
 ձայնակից եղեւ, եւ շինութիւն սկսաւ ի նորոյ դարձեալ:
 Ողորմի իւրեանց հոգւոյն, ծաղը չեմ անում, այլ Զուղայե-
 ցիք եթէ ցանկան, կարող են իւրեանց միջից արտադրել
 յաւել թուով, եւ յաւել քաջակիրթ շինողք եւ ճարտա-
 րապետք, որք կարողանան ոչ միայն Զուղայու շինութիւնքն
 իւրեանք կազմել, այլ եւ առաւել ճարտարութեամբ Պար-
 սից դրամ եւս քնակել, մրցելով նոցա ճարտարապետաց
 հետ: Միայն աշխատասիրութեան հոգի է հարկաւոր եւ ոչ
 այլ ինչ: Այն եւ այլ այսպիսի արհեստք եւ աշխատանաց
 միջոցք, որոց ուսանել, եւ այնու դրամ աշխատելն, ոչ
 անհնարին է, ոչ շատ դժուար է եւ ոչ ամօթ:

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Շատ պարզ եւ գրեթէ նահապետական էր Զուղայեցւոց ընտանեկան կեանքն: Ընտանեաց հայրն, կամ եթէ նա կենդանի չէր, մայրն կամ անդրանիկ որդին գլուխ կը համարուէր ընտանեաց բոլոր անդամոց, եւ վերջինքդ եղբարք՝ քորք հարսուներ, բոլորն սիրայօժար կը պատահէին նորան: Երբեմն երեք չորք եղբարք, իւրեանց ամուսնովք եւ զաւակօք միեւնոյն հայրենական տան մէջ ի միասին կը բնակուէին սիրով եւ խաղաղութեամբ իւրեանց ծնողաց հետ, եւ իւրեանց աշխատանաց արդիւնքն հաւասարաբար կ'ընձեռէր ընտանեաց ապրուստն հոգալոյ: Արական գործունեայ անդամքն, կը պարապէին իւրեանց աշխատութեամբ արտաքոյ, եւ տան ներքին կառավարութիւնն ի ձեռին կայր տանտիկնոջ եւ իւր դստերաց եւ հարսանց:

Զուարճութիւն կը համարիմ ինձ, խօսել աստ փոքր մի, Զուղայու քաջ եւ ժրագլուխ իգական սեռի վերայ, նոցա ամօթխած պարկեշտութեան, հլու եւ անտրտունջ եւ անմեղ բնաւորութեան, նոցա աննման զաւակասիրութեան եւ ընտանեաց օգտի անձնատրութեան, եւ ի վեր քան զամենայն նոցա ժրաձեռն տնարարութեան վերայ: Նոցա անարատութեան եւ անմեղութեան վերայ խօսելով, կը մտաբերեմ մի ծերունի Զուղայեցի պարոնի ասութիւն: Սա մեր թաղի պատուաւոր անձանց մին էր, որ անգամ մի Թէհրան գնալով, գործոյ աղագաւ, եւ վերադառնալով, յորժամ օր մի այցելութիւն եկեալ էր մեր ընտանեաց, կը զրուցէր իւր ի Թէհրան տեսեալ զանազան իրաց վերայ, Զուղայու ընտանեկան կենաց վերայ այսպէս կ'ասէր, «յիւրաւի մեր ամէն մի ընտանեաց բնակութիւն որպէս մի կուսանաց վանք է»: Առժամն, քանզի հասակաւ մանուկ էի,